

ZBYSZKO CHOJNICKI

UDZIAŁ I ROLA GEOGRAFII
W BADANIACH GOSPODARKI PRZESTRZENNEJ

Propozycja uznania badań w dziedzinie gospodarki przestrzennej za polską specjalność w nauce światowej zakłada zarówno przyjęcie odrębności badań gospodarki przestrzennej jako pola badawczego lub dyscypliny naukowej, jak i specyfiki i doniosłości polskich wyników w tym zakresie.

Określenie udziału i roli geografii w badaniach gospodarki przestrzennej /podobnie zresztą jak i innych dyscyplin/ nasuwa zasadnicze trudności, polegające przede wszystkim na słabym rozeznaniu charakteru badań gospodarki przestrzennej i ich sytuacji metodologicznej. Trudno jest przedstawić wkład do czegoś, co jest słabo lub niedostatecznie określone.

Dlatego też należy poprzedzić przedstawienie wkładu geografii do badań gospodarki przestrzennej zastanowieniem się nad charakterem tych badań.

1. Charakter i sytuacja metodologiczna
badań gospodarki przestrzennej

Podstawą charakterystyki dyscypliny naukowej jest określenie relacji między polem badań a jego przedmiotem, czyli dziedziną.

Nazwa "gospodarka przestrzenna" stanowi określenie dziedziny badań. Natomiast pole badań dotyczące tej dziedziny jest określone przez bezpośrednie odniesienie do niej; mówi się o badaniach, analizie lub teorii gospodarki przestrzennej. Tak więc pojęcie gospodarki przestrzennej stanowi element krystalizujący dyscyplinę naukową.

Nasuwają się w związku z tym dwa pytania: 1/ czy pojęcie "gospodarka przestrzenna" dobrze określa dziedzinę badań, 2/ jak określić nazwę pola badań, która nie byłaby bezpośrednim odniesieniem do niej. Kłopot w tym, że obie te sprawy są wzajemnie zależne, a przecież jedynego równania z dwoma niewiadomymi rozwiązać nie można.

Sądzę, że należy zacząć od sprawy określenia dziedziny. Przegląd sformułowań dziedziny wykazuje, że oprócz gospodarki przestrzennej wymienia się: gospodarkę w przestrzeni, strukturę przestrzenną gospodarki, przestrzenne zagospodarowanie kraju, organizację przestrzenną gospodarki, regiony, strukturę regionalną kraju, system przestrzenny i inne.

Spośród tych różnych koncepcji najczęściej przyjmuje się jako dziedzinę tych badań gospodarkę przestrzenną. Pojęcie gospodarki przestrzennej jako dziedziny badań może budzić zastrzeżenia związane zarówno z samą nazwą, jak i z jej zakresem znaczeniowym.

Rozpatrując sens nazwy "gospodarka przestrzenna" należy zwrócić uwagę, że oznacza ona po prostu gospodarkę rozpatrywaną głównie w aspekcie lub ujęciu przestrzennym. Realizm nie pozwala nam uznać istnienia takiego obiektu jak gospodarka przestrzenna. Realnym choć wysoce złożonym obiektem jest natomiast gospodarka /światowa, kraju, regionu, lokalna/ stanowiąca swoisty podsystem społeczny, który może być rozpatrywany i badany ze względu na różne swoje właściwości i powiązania ze środowiskiem i otoczeniem na różnych poziomach rzeczywistości. Stąd moja propozycja ujęcia tego obiektu w postaci całościowego terytorialnego systemu społecznego złożonego z podsystemów gospodarki, kultury i polityki.

Rozpatrywanie aspektu przestrzennego systemu gospodarki nie jest rozumiane w sposób jednolity i jest przedmiotem sporów, co niewątpliwie utrudnia zakres badań. Nie wdając się na tym miejscu w szczegółowe rozważania tego podstawowego zagadnienia, trzeba podkreślić, że analiza aspektu przestrzennego nie może być odizolowana od zmienności i rozwoju systemu, od działania podstawowych jego mechanizmów. W tym kierunku, jak się wydaje, idzie interesująca próba ujęcia gospodarki przestrzennej w artykule K. Dziewońskiego "Teoretyczne problemy gospodarki przestrzennej"¹, rozpatrywanej systemowo.

Co do nazwy pola badań gospodarki przestrzennej, to najprościej jest pozostać przy nazwie jego dziedziny. Jest też możliwe przyjęcie odrębnej nazwy jak np.: "ekonomia lub ekonomika przestrzenna", "regionalistyka", "analiza przestrzenna lub regionalna" i in. Chociaż sprawa ta nie jest może najważniejsza, to nie jest też bez znaczenia. Chodzi tu zwłaszcza o stronę zewnętrzną, prezentację badań wobec społeczeństwa. Przypomnieć tu można choćby przykład "regional science", kiedy to nowa nazwa stała się podstawą odrębności pola badawczego.

Określenie dziedziny nie wystarcza oczywiście do pełnej charakterystyki pola badawczego lub dyscypliny. Charakterystyka taka wymaga przedstawienia problemów, celów i metod badania, co wychodzi jednak poza zadanie tego opracowania.

Chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na sytuację metodologiczną badań gospodarki przestrzennej. Cechują ją zmiany struktury i funkcji. Zmiany struktury polegają na przechodzeniu od multidyscyplinarnego charakteru pola badań do interdyscyplinarnego, a zmiany funkcji - od charakteru poznawczego do stosowanego.

Pod względem struktury, badania gospodarki przestrzennej obejmują dwa poziomy: multidyscyplinarny i interdyscyplinarny.

---

¹K. Dziewoński: Teoretyczne problemy gospodarki przestrzennej. Biuletyn KPZK PAN z. 138, Warszawa 1988.

Multidyscyplinarność /wielodyscyplinarność/ występuje wtedy, gdy pole badawcze zawiera pewną sumę składników różnych dyscyplin, które zachowują swoją indywidualność.

Interdyscyplinarność stanowi natomiast wyższy poziom multidyscyplinarności, na którym różne dyscypliny dążą do uzyskania zintegrowanego ujęcia i wyników nie będących już tylko sumą poszczególnych rezultatów.

W badaniach gospodarki przestrzennej przeważa multidyscyplinarność, na którą składają się badania geograficzne, socjologiczne, ekonomiczne, urbanistyczne. Mimo odmienności celów, założeń i aparatury pojęciowej, a częściowo metod i technik oraz bazy faktograficznej wyniki tych badań stworzyły wyodrębniony zasób wiedzy, która pełni przede wszystkim funkcje informacyjne dla rozwiązywania różnych problemów praktycznych. Zakres badań gospodarki przestrzennej na poziomie multidyscyplinarnym jest wyznaczony przez przedmiot i cele badań, wokół których powstaje współpraca i kontakty różnych dyscyplin oraz formułowanie problemów badawczych. Stanowi to podstawę wykształcenia interdyscyplinarnego poziomu badań.

Interdyscyplinarny poziom badań gospodarki przestrzennej odznacza się rozwojem zintegrowanej problematyki i własnego aparatu pojęciowego oraz tworzeniem się jedności koncepcyjnej pola badań. Do znaczących badań tego poziomu należą: studia diagnostyczne i rekonstrukcyjne gospodarki przestrzennej, budowa modeli systemowych, a zwłaszcza systemów osadniczych, modele planowania regionalnego i przestrzennego. Badania te prowadzą do wykrywania mechanizmów kształtowania gospodarki w ujęciu przestrzennym oraz wyników ich zmian. Badania te korespondują z pewnymi aspektami rozwoju regional science.

Zmiany funkcji badań gospodarki przestrzennej wyrażają się we wzroście udziału wiedzy stosowanej nad wiedzą czysto poznawczą. Podobnie jak badania poznawcze, badania ukierunkowane na zastosowania mają

na celu uzyskanie nowej wiedzy o strukturze i zmianach rzeczywistości, ale służącej rozwiązywaniu problemów praktycznych, co prawda nie tyle bezpośrednio co pośrednio, poprzez formułowanie diagnoz, prognoz i modeli symulacyjnych i planistycznych. Zmiany te są związane z przechodzeniem badań na poziom interdyscyplinarny, gdyż wymagają zintegrowanego ujęcia.

2. Wkład geografii do badań gospodarki przestrzennej

Wkład geografii do badań gospodarki przestrzennej obejmuje: 1/ działalność organizacyjną i inicjującą podejmowanie i kształtowanie badań, 2/ działalność badawczą, tworzącą wiedzę dotyczącą gospodarki przestrzennej.

1. Działalność organizacyjna i inicjująca badania

Poprzez działalność organizacyjną i inicjowanie badań geografowie wywarli znaczny wpływ na ukształtowanie się pola badań gospodarki przestrzennej.

Szczególny wpływ miało utworzenie Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN i sformułowanie problematyki badań z nim związanych, zainicjowane przez S. Leszczyckiego. W skład Komitetu weszli geografowie, którzy w znacznym stopniu przyczynili się do zaktywizowania jego działalności badawczej. Podjęcie tych badań przez geografów stanowiło przejaw realizacji programu geografii S. Leszczyckiego, jako nauki społecznie zaangażowanej, która oprócz celów poznawczych stawia sobie cele praktyczne przez tworzenie wiedzy służącej do rozwiązywania problemów o szczególnej użyteczności społecznej.

Dążenie do wykorzystania badań geograficznych w sferze przekształcania gospodarki i społeczeństwa, tj. diagnozowania, prognozowania,

planowania i sterowania ich układami przestrzennymi, wykazało jednak, że geografia nie jest dostatecznie przygotowana do rozwiązywania tych problemów i to głównie ze względu na zbyt wąskie i tradycyjne pojmowanie jej zadań oraz niedostateczne wyposażenie warsztatu badawczego w metody i narzędzia badawcze. Stało się to impulsem do przebudowy geografii zarówno pod względem koncepcyjnym i metodologicznym, jak i problemowym.

Ważnym elementem organizacyjnym badań geograficznych gospodarki przestrzennej stały się od 1971 r. kolejne wersje pięcioletnie programu centralnie kierowanego "Podstawy przestrzennego zagospodarowania kraju", koordynowane w ramach Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN przez K. Dziewońskiego, który opracował ich podstawy koncepcyjne i problemowe. Już w pierwszym ujęciu za cel przyjęto "głębsze poznanie struktury przestrzennej kraju oraz określenia wzajemnych relacji, zależności i roli odgrywanej przez jej poszczególne elementy w rozwoju społecznym i gospodarczym kraju. Opracowanie tych zagadnień - na podstawie pogłębionej i rozszerzonej analizy stanu obecnego oraz jego dynamiki rozwojowej - powinno ustalić podstawy do możliwych i pożądanych zmian w układzie przestrzennym gospodarki narodowej" /Biuletyn Informacyjny, Zespół Koordynacyjny Problemu Węzłowego "Podstawy Przestrzennego Zagospodarowania Kraju", z.12, Warszawa 1976, s. 8/.

Prześledzenie kolejnych etapów tego programu wykazuje znaczny wkład badawczy geografów wyrażający się zarówno w określeniu jego podstaw koncepcyjnych i teoretycznych oraz w pracach koordynacyjnych, jak i - a raczej przede wszystkim - w uzyskaniu ważnych wyników badawczych.

Obok tego programu pt. "Uwarunkowania przestrzenne rozwoju społeczno-gospodarczego", koordynowanego przez A. Wróbla, powstały nowe programy, wśród których należy wymienić program "Rozwój regionalny - rozwój lokalny - samorząd terytorialny" zainicjowany i koordynowany przez A. Kuklińskiego w Instytucie Gospodarki Przestrzennej UW. I jakkolwiek

udział geografów jest w tym programie mniejszy, to stanowi on rozwinięcie szeregu koncepcji badawczych powstałych na gruncie geografii.

2. Działalność badawcza

Działalność badawczą stanowiącą wkład geografii do badań gospodarki przestrzennej podzielić można na dwie grupy: 1/ budowę podstaw teoretycznych i metodologicznych, 2/ rozwiązywanie właściwych problemów merytorycznych.

Wkład geografii w budowę podstaw teoretycznych i metodologicznych badań gospodarki przestrzennej ma odmienny charakter na poziomie multidyscyplinarnym i interdyscyplinarnym.

Na poziomie multidyscyplinarnym chodzi o te wszystkie środki teoretyczne i metodologiczne geografii, które usprawniają jej działalność indywidualną i wyniki w badaniach gospodarki przestrzennej. Usprawnienie to opiera się więc na postępie teoretycznym i metodologicznym, jaki dokonuje się w geografii.

Trudno byłoby nawet w zarysie przedstawić całe te zmiany teoretyczne i metodologiczne, które nastąpiły w polskiej geografii.

Generalnie biorąc szły one w kierunku:

1/ wzbogacenia podstawowego aparatu pojęciowego /np. lokalizacja, zróżnicowanie przestrzenne, struktura przestrzenna, organizacja przestrzenna, koncentracja, regionalizacja, typologia przestrzenna/ i nadanie mu charakteru operacyjnego;

2/ przebudowy podstaw teoretycznych w ujęciu statystycznym i matematyczno-modelowym i nadania jej wynikom większej ścisłości;

3/ rozwoju takich poddyscyplin, jak geografia społeczna, geografia usług i turystyki;

4/ wprowadzenia takich procedur postępowania badawczego, jak diagnozowanie i prognozowanie, zmierzających do wzmocnienia zastosowań praktycznych.

Do szczególnych osiągnięć natomiast należy zaliczyć znaczny postęp w zakresie rozwijania i stosowania metod statystycznych i modelowania matematycznego. Są to: 1/ metody i modele analizy rozkładu przestrzennego, 2/ metody klasyfikacji przestrzennej i regionalizacji, 3/ modele kowariancji przestrzennej, 4/ modele oddziaływań przestrzennych, 5/ modele integracji przestrzennej oraz 6/ modele procesów czasoprzestrzennych.

Zastosowanie tych metod i modeli rozpatrywane na tle dorobku światowego wykazuje wysoki poziom analityczny i formalny, a nawet w zakresie niektórych metod, jak metody analizy koncentracji przestrzennej, trendu powierzchniowego, autokorelacji przestrzennej, analizy kanonicznej, modelu grawitacji, metody głównych składowych i modeli serii czasoprzestrzennych, ich twórcze opracowanie i wykorzystanie. Chociaż przydatność i efektywność badawcza tych metod jest krytykowana, co jest częściowo uzasadnione, to jednak konieczne jest rozszerzenie ich zastosowań. Aby uniknąć technikocentryzmu i uzyskać właściwe efekty, należy je związać z określonymi problemami, do których rozwiązania posiada się odpowiednie dane, a kwantyfikacja dotyczy istotnych właściwości badanych zjawisk i procesów.

Dalszy postęp w tym zakresie zależy z jednej strony od budowy właściwego systemu informacji statystycznych, a z drugiej - banku programów komputerowych i sprawnego wykorzystania komputerów.

Na poziomie interdyscyplinarnym wkład geografii w budowę podstaw teoretycznych i metodologicznych badań gospodarki przestrzennej opiera się na ujęciu systemowym stanowiącym główną koncepcję całościowej interpretacji i integracji pola badań gospodarki przestrzennej i stosowania z nim związanych metod badania. Specyfikę wkładu geografii jest tutaj trudniej określić, gdyż ujęcie systemowe jako koncepcja scalająca nie powstało na gruncie geografii. Zostało jednak adaptowane i rozwinięte w sposób pozwalający uchwycić i głębiej przedstawić złożoność i wieloaspektowość problematyki gospodarki w ujęciu przestrzennym, stanowiącej przecież swoisty system społeczno-materialny.

Dyskusja metodologiczna nad ujęciem systemowym w geografii oraz badania oparte na nim, mimo swojej niejednorodności, wykazują daleko idące możliwości postępu teoretycznego i metodologicznego w zakresie zintegrowania badań gospodarki przestrzennej. Ujęcie systemowe rozwijane w ramach geografii pełni następujące role: 1/ scala tradycyjne ujęcia gałęziowe reprezentowane przez poszczególne poddyscypliny geografii społeczno-ekonomicznej /geografia osadnictwa, ludności, przemysłu, rolnictwa, transportu i in. /; 2/ pozwala lepiej wykorzystać w aspekcie środowiskowym /ekologicznym/ geografie fizyczną; 3/ porządkuje badanie gospodarki jako systemu w aspekcie przestrzennym na różnych poziomach /globalnym, krajowym, regionalnym, lokalnym/, 4/ ustala złożoność gospodarki w postaci różnych podsystemów aktywności /osadniczego, przemysłowego, rolniczego, transportowego/; 5/ zwiększa znaczenie badania struktury wewnętrznej gospodarki, jako układu oddziaływań między elementami lub podsystemami, i zewnętrznej, kształtowanej przez relacje ze środowiskiem i otoczeniem; 6/ zwraca uwagę na odmienny charakter własności całościowych i znaczenie kształtujących je mechanizmów; 7/ porządkuje i określa zakres i wagę stosowania metod i modeli matematycznych na gruncie założeń systemowych.

Wydaje się jednak, że interdyscyplinarny charakter ujęcia systemowego sprawia, że obok integracji zespołu dyscyplin wokół pewnego systemowo interpretowanego obiektu, przekształca ono poszczególne dyscypliny wewnętrzne, co również nie omija geografii.

Udział geografii w rozwiązywaniu problemów merytorycznych dotyczących gospodarki przestrzennej również należy rozpatrzyć na poziomie multidyscyplinarnym i interdyscyplinarnym.

Rozpatrując wkład geografii na poziomie multi dyscyplinarnym, należy określić te osiągnięcia, które ukształtowały się na gruncie poszczególnych dyscyplin geograficznych. Niewątpliwie wkład geografii społeczno-ekonomicznej jest tu dominujący.

Na czoło wysuwają się wyniki badań geografii osadnictwa i ludności, w której postęp jest wyraźnie większy niż w innych dziedzinach, a wkład poważniejszy. Badania te mocno ugruntowane w koncepcjach teoretycznych rozwijały się na dwóch płaszczyznach: funkcjonalnej i przestrzenno-morfologicznej.

W zakresie geografii osadnictwa wkład ten wyraźnie występuje w czterech grupach problemowych: 1/ badaniach struktury sieci osadniczej i systemów osadniczych, w których do szczególnie wartościowych należy zaliczyć: koncepcje aglomeracji miejskich i regionów miejskich, ustalenie podstawowych elementów struktury i organizacji funkcjonalnej systemu osadniczego kraju oraz określenie współzależności między strukturą systemu osadniczego a układami migracji; 2/ badania procesów urbanizacji, a zwłaszcza rozwoju miast, czynników miastotwórczych, zasięgu i aspektów urbanizacji, przekształceń obszarów i społeczności wiejskich w zurbanizowane i uprzemysłowione; 3/ badania struktury wewnętrznej miast i aglomeracji miejskich, 4/ badania osadnictwa wiejskiego, a zwłaszcza przemian struktury społeczno-gospodarczej wsi i układów przestrzennych wiejskiej sieci osadniczej.

W zakresie geografii ludności badania objęły w większym stopniu problematykę ruchu ludności aniżeli struktury i rozmieszczenia ludności. Najważniejsze wyniki dotyczyły dojazdów do pracy i migracji, a zwłaszcza modelowania i zmian migracji w ujęciu międzyregionalnym i ich prognozowania.

Badania te układają się w pewną komplementarną całość, w której wyraźnie występuje kierunek ich zmian, nawiązujący do podstawowych tendencji teoretycznych rozwoju geografii społeczno-ekonomicznej i zapewne wywierający na nie wpływ.

Wkład geografii przemysłu jest zróżnicowany. Jej głównymi osiągnięciami dotyczącymi gospodarki przestrzennej są: 1/ badania struktury gałęziowej i przestrzennej przemysłu kraju i wybranych regionów oraz studia w zakresie regionalizacji przemysłu; 2/ badania procesów uprzemysłowienia

i jego wpływu na rozwój regionalny; 3/ analizy czynników lokalizacji i funkcjonowania przemysłu oraz związków ze środowiskiem przyrodniczym; 4/ badania przestrzennych powiązań produkcyjnych i organizacyjnych przemysłu; 5/ oceny efektywności lokalizacji wybranych zakładów przemysłowych; 6/ badania społecznych efektów działania przemysłu. Ponadto na uwagę zasługuje wydanie Atlasu Przemysłu Polski przez IG i PZ PAN, a ostatnio badania społecznych aspektów działalności przemysłowej /np. postaw ludności wobec przemysłu, wpływu przemysłu na jakość życia mieszkańców/. Wyniki te wskazują na brak jednolitej koncepcji badań, co wprawdzie utrudnia ich syntetyczne ujęcie, ale za to daje zróżnicowany obraz stanu i zmian struktury przemysłu w ujęciu przestrzennym.

Wkład geografii rolnictwa jest mniej zróżnicowany i bardziej jednolity, co jest wynikiem jednolitej koncepcji i programu badań geografii rolnictwa skoncentrowanej najpierw wokół problematyki użytkowania ziemi, a następnie syntetycznych charakterystyk stanu i zmian gospodarki rolnej w ujęciu typologicznym. Ta ostatnia problematyka dała prace, które przedstawiają w sposób ukierunkowany charakterystykę struktury przestrzennej i organizacji przestrzennej rolnictwa, oceny jego warunków naturalnych i zakresu racjonalnego użytkowania i związków z gospodarką żywnościową. Krystalizacja problematyki i koncentracja wysiłków zapewniły tym wynikom zwartość i duże bogactwo informacji i przydatności praktycznej.

Wkład geografii transportu ma mniejszą wagę i obejmuje wyniki badań w zakresie trzech grup zagadnień: 1/ badań stanu i zmian sieci i infrastruktury transportowej, 2/ analizę i optymalizację przewozów jako przepływ w sieci, 3/ badań współzależności między zmianami sieci i systemów transportowych a środowiskiem geograficznym i rozwojem społeczno-gospodarczym.

Odrębnym zespołem badań są monografie geograficzne w różnej skali regionalnej i lokalnej, dostarczające przede wszystkim informacji syntetycznie ujętych w zakresie problematyki fizyczno i ekonomiczno-geograficznych.

Na poziomie interdyscyplinarnym badania geograficzne zmierzają do zintegrowanego i całościowego ujęcia problematyki gospodarki przestrzennej. W zasadzie opierają się one na ujęciu systemowym, ale koncepcjami organizującymi to podejście jest nie tylko pojęcie systemu /np. systemu przestrzennego, systemu terytorialnego/, lecz także przestrzeni, organizacji przestrzeni, przestrzennej samoorganizacji, struktury przestrzennej i in. Jednak jako szczególnie ważne dla tego rodzaju badań uważam przejście od badania objawów lub "struktur powierzchniowych" do badania mechanizmów przyczynowych lub generujących je. Niestety w większym stopniu zajmujemy się ciągle samymi przejawami. Nie sposób choćby szkicowo przedstawić merytoryczną treść tych badań, które są niekiedy przeciwnostawne. Kłopot jest też z ich "geograficznością". Najprościej byłoby przyjąć, że "geografią jest to, co robią geografowie". Myślę, że wystarczy uznać, że koncepcje te tkwią w założeniach geografii i geografowie się nimi posługują.

Wyróżnienie badań geograficznych o charakterze interdyscyplinarnym w odniesieniu do gospodarki przestrzennej też nie jest proste, m. in. dlatego, że nie występują one w czystej postaci. Sądzę, że do badań wykazujących interesujące poznawczo i praktycznie wyniki należy zaliczyć: badania dotyczące kształtowania systemu osadniczego kraju, badania przestrzennej struktury społeczno-ekonomicznej kraju, badania przestrzennej samoorganizacji rozwoju regionalnego, badania w zakresie diagnozy i rekonstrukcji gospodarki przestrzennej kraju. Nie będę ich bliżej charakteryzował, gdyż są dobrze znane. Studia te, chociaż o różnym zakresie, wnoszą nowe elementy teoretyczne i empiryczne do poznania i przekształcania systemu społeczno-gospodarczego kraju. Dalszy rozwój badań tego typu jest istotnym warunkiem postępu i usprawnienia praktyki pozapoznawczej.